

קבר לספרים

היסטוריה כסיפור

מרדכי נאור, יום-יום: סיפורם של עשרה יומונים ושל עשרים עיתונאים בולטים בארץ מאז הופעת היומון הראשון ב-1908, ירושלים: מוסד ביאליק, 2022, עמ' 349.

יש שלוש דרכים ללמד היסטוריה. האחת, להתמקד בשמות ובתאריכים, כמו למשל השנה שבה המציא יוהאן גנספלייש את מכונת הדפוס. אף שאיש אינו יודע את התאריך המדויק של ההמצאה, כפי שאיש אינו זוכר שגנספלייש הוא שמו המקורי של יוהאן גוטנברג לפני שאימץ כשם משפחתו את שם העיר שבה נולדה אימו. השנייה היא לתאר תהליכים: לצייר תמונות גדולות, במשיחות מכחול רחבות, המציגות יריעת ענק, שבה הפרטים הקטנים מאבדים לעיתים את חשיבותם לטובת התמונה הגדולה והמלאה. שתי דוגמאות לכך הם ספריהם של ההיסטוריון הישראלי היושע פראוור וההיסטוריון הבריטי איאן קרשאו. הראשון, שכתב על ממלכת הצלבנים בארץ ישראל ופרש לראשונה בעברית תמונה עשירה וצבעונית המתארת את סיפור הכיבוש הצלבני והממלכות הצלבניות בארץ ישראל,¹ והשני – שכתב על המשטר הנאצי, על החברה הגרמנית ועל היטלר.² הדרך השלישית היא לספר סיפורים, אפילו קטנים, כדי שאלה יהיו מעין צוהר להציץ דרכו אל התמונה הגדולה.

נאור הוא מספר סיפורים. בשפה קולחת ובהירה הוא מביא את סיפוריהם של עשרה יומנים שראו אור בארץ מאז הופעת היומון הראשון (הצבי, שהופיע גם בשם האור) בשנת 1908. זה איננו מחקר היסטורי רחב יריעה, המתאר את התפתחות העיתונות המודפסת מאז ראשית המאה העשרים ועד ימינו, אלא מקבץ סיפורים על עשרה עיתונים, מהחשובים והבולטים בשוק היומנים, שרק שלושה מהם – הארץ, ידיעות אחרונות ומעריב – שרדו ועדיין ממשיכים להופיע. יחדיו יוצרים הסיפורים הללו תצורה דוקומנטרית בעל ממד היסטורי, גם אם לא תמיד שלם, של מפת העיתונות העברית מימי השלטון התורכי, דרך תקופת המנדט הבריטי ועד ימינו.

העיתונים שזכו להיכלל ברשימה זו הם: הצבי, עיתונו של אליעזר בן-יהודה שראה אור ב-1908 ונסגר כעבור שש שנים, לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה; הארץ, שהופיע בגלגולו הראשון מטעם שלטונות הצבא הבריטי, ומ-1919 יוצא לאור כעיתון עצמאי, והוא ותיק היומנים בארץ; דאר היום (1919-1936), עיתונו של איתמר בן-אב"י, בנו של אליעזר בן-יהודה, שנאור מכנהו בשם "העיתון הצברי הראשון"; דבר, עיתונה

של ההסתדרות, שראה אור ב־1925 והמשיך להופיע עד 1996, אם כי בשנתו האחרונה הופיע בשם **דבר ראשון**; הבקר (1935–1965), עיתונם של הציונים הכלליים, שאביו־מייסדו היה מאיר דיזנגוף; **הצפה** (1937–2008), שהיה עיתונה של תנועת "המזרחי" ובהמשך ביטאונה של המפלגה הדתית־לאומית (המפד"ל); **ידיעות אחרונות**, שנולד ב־1939, והוא אחד משני היומונים הגדולים במדינה; **על המשמר** (1943–1995) שהיה עיתונה של מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם); **מעריב**, שראה אור לראשונה ב־1948 ובתוך זמן קצר היה העיתון הנפוץ ביותר במדינה, עד שמעמדו נחלש והלך בהדרגה והוא ממשיך להופיע גם כיום; וכן **חדשות** (1984–1993), שהיה ניסיון מבית תאגיד התקשורת של משפחת שוקן להתחרות בדואפול של **ידיעות אחרונות ומעריב** ששלט בשוק היומונים. ארבעה מעשרת היומונים הללו היו עיתונים מפלגתיים וגורלם מלמד על גורלה של העיתונות המפלגתית, לא רק בישראל אלא גם במדינות מערביות אחרות. אלא שתמונת היומונים שמציג נאור אינה שלמה, ואין גם הסבר לכך. מדוע נעדרים שני היומונים המפלגתיים **חרות** (שהיה ביטאונה של תנועת החרות) ו**למרחב** (שהיה עיתונה של מפלגת אחדות העבודה), אף שהם מוזכרים בספר במסגרת סיפורים על עיתונים אחרים? **חרות** היה העיתון שמעל דפיו הביעו את דעותיהם אנשי המפלגה, ובראשם מי שיהיה לימים ראש הממשלה, מנחם בגין, ואילו **למרחב** היה במה חשובה לאנשי הספרות והספר בזכות המוסף **משא**. לא ברור מדוע לא זכה היומון הכלכלי **גלובס**, המופיע מאז 1983, למקום הראוי לו אף על פי שהוא ממשיך להתקיים גם בעשור הרביעי לחייו, בשעה שכל הניסיונות האחרים להוציא לאור עיתונים כלכליים לא עלו יפה. גם היומון באנגלית, **ג'רוזלם פוסט**, ש"נולד" ב־1925 בשם **פלסטיין פוסט** ושינה את שמו לאחר הקמת המדינה, איננו כלול ברשימה, אף שהוא מתקרב לשנתו המאה וחרף העובדה שהוא משמש במשך שנים רבות כקולה התקשורת של ישראל בשפה האנגלית. ובעיקר, מדוע נעלם **ישראל היום**, שחגג השנה יובל 25 להקמתו?

בצד סיפוריהם של העיתונים מביא הספר החדש גם מחרוזת נוספת של סיפורים, או מיני־ביוגרפיות, של עשרים עיתונאיות ועיתונאים "שהטביעו חותם עמוק על העיתונות הארץ־ישראלית והישראלית" (עמ' 266). ברשימה זו כלולים, לפי סדר האלף־בית: מירה אברך, אב"א אחימאיר, נתן אלתרמן, ישעיהו בן־פורת, דב גולדשטיין, נתן גורדוס, נתן דונביץ', לוי יצחק הירושלמי, יוסף הפטמן, חנה זמר, ברכה חבס, שבתי טבת, זיוה יריב, שלמה נקדימון, מרדכי צאנין, גבריאל צפרוני, אורי קיסרי, שלום רוזנפלד, שושנה שרירא, מנחם תלמי. זו רשימה מרשימה, שרבים מהשמות הכלולים בה אכן ראויים להיכלל בפנתאון לתולדות העיתונות העברית בארץ־ישראל, אם וכאשר זה יוקם אי פעם. אך גלריית "מטביעי החותם" גם היא מעוררת תהיות. לא בגלל השמות הכלולים בה, אלא בעיקר בגלל אלה הנעדרים ממנה. דוגמאות אחדות לכך: לאה בן־דור, שהייתה עורכת ה**ג'רוזלם פוסט** בשנים 1974–1975, ובכך הייתה האישה הראשונה שערכה יומון בישראל; סילבי קשת, שחיציה המשוחים קלעו ללב הקוראים; אדם ברוך, שהביא וטיפח

סגנונות כתיבה ועריכה חדשים לעיתונות הישראלית; רפאל בשן, שפיתח את סגנון הראיונות האישיים; הכתב הצבאי אורי דן; מבקר התיאטרון חיים גמזו; גרשון אגרון, שהיה מייסדו ועורכו הראשון של הג'רוזלם פוסט, ויורשיו טד לוריא, ארי רט וארווין פרנקל, ואלה רק דוגמאות. כל בחירה וברירה הן אפשריות, בתנאי שניתן להן הסבר, והסבר כזה לא נמצא כאן, וחבל.

בנוסף אמיתי לקוראים היא רשימה, בצירוף פרטים בסיסיים, של כחמישים יומנים שהופיעו בארץ ישראל ובמדינת ישראל ונסגרו בין השנים 1908-2019. סיכומו של דבר: ספר חשוב, קל לקריאה ונוח "לעיכול" למי שמתעניין בתולדות העיתונות המודפסת במדינה, ולא פחות מכך – כלי עזר חשוב ומועיל למי שיבקש למצוא בין דפיו נקודות מוצא, ואפילו מידע מתועד, למחקרים היסטוריים מקיפים על עיתון מסוים על סוגה מסוימת בעיתונות או על תהליכים ארוכי טווח.

יחיאל לימור

הערות

- 1 ראו למשל: י' פראוור (1963). תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל (שני כרכים). ירושלים: מוסד ביאליק; הנ"ל (1975). הצלבנים: דיוקנה של חברה קולוניאלית. ירושלים: מוסד ביאליק.
- 2 I. Kershaw (1987, Rev. 2001). *The "Hitler Myth": Image and Reality in the Third Reich*, Oxford: Oxford University Press 1987I. Kershaw. (1983, rev. 2002). *Popular Opinion*; (תורגם לעברית: איאן קרשאו [1998], המיתוס של היטלר: תדמית ומציאות ברייך השלישי, תל אביב: דביר); *and Political Dissent in the Third Reich. Bavaria, 1933-45*, Oxford: Oxford University Press

לחנך ילדים חרדים: עיתונים, סיפורים ואידיאולוגיה

יוסף פונד, דגל לקטנים: עיתונות הילדים של אגודת ישראל, ירושלים: כרמל, 2021, 386 עמודים.

ספר זה מהווה נדבך נוסף במחקריו החשובים של יוסף פונד על תנועת אגודת ישראל. קדמו לו, בין היתר, הספרים פירוד או השתתפות (1999), שעסק ביחסיה של אגודת ישראל עם התנועה הציונית ועם מדינת ישראל; תנועה בחרבות (2008), שעסק בהנהגת אגודת ישראל בתקופת השואה; ופרוטלטריום דתיים התאחדו! (2018), שעסק בתנועת פועלי אגודת ישראל. באחד מספריו, מתוי דרכים (2010), סקר פונד את עיתוניה של אגודת ישראל, לרבות את עיתונות הילדים שלה; כעת הקדיש לנושא זה ספר שלם ומקיף. כמו בספריו האחרים, ובמיוחד באחרונים שבהם, גם ספר זה הוא מלאכת מחשבת של איסוף דקדקני של עובדות ונתונים. הספח פותח בשני פרקי מבוא המעמידים את הנושא העיקרי של הספר בהקשר ההיסטורי הרחב יותר. פרק א' עוסק בשאלת האינדוקטרינציה הפוליטית בחברה היהודית בתקופת בין המלחמות ובשאלת מעמדה של העיתונות כאחד הכלים המשמשים למטרה זו. פרק ב' עוסק בעיתונות הילדים של אגודת ישראל ובוחר את תפקידה, הן כחומת מגן מפני השפעות העולם הלא-חרדי הן כמי שבאמצעותה מבקשים עורכי העיתון להטמיע בקוראים הצעירים את הערכים הדתיים, הלאומיים והחברתיים באופן שמפרשת אותם הנהגת התנועה החרדית.

עיתוני הילדים של אגודת ישראל התפרסמו למעשה בשני מרחבים גיאוגרפיים ובשלוש תקופות. ראשיתה של עיתונות זו הייתה בפולין בתקופת בין המלחמות ולה מוקדש פרק ג', הסוקר את תולדותיהם של חמשת הכותרים שהתפרסמו בתקופה זו. עיתוני הילדים שהתפרסמו בארץ ישראל ובמדינת ישראל זכו לארבעה פרקים ארוכים יותר. פרק ד' בוחן את עיתוני הילדים הלא-מפלגתיים שהחלו להתפרסם בתקופת המנדט ולאחריה. פרקים ה'-ו' מוקדשים לעיתוני הילדים שאותם הוציאו לאור שתי התנועות החרדיות המרכזיות: פועלי אגודת ישראל ואגודת ישראל. בשני המקרים התפרסמו העיתונים הללו בשתי תקופות נפרדות. תחילה במשך מספר שנים בשנות החמישים, ובתקופה מאוחרת יותר מאמצע שנות השמונים ואילך. פרק ז' עוסק בעיתון הילדים של מפלגת דגל התורה, שקמה רק באמצע שנות השמונים. הספר מסתיים בפרק 'אחרית דבר' ומלווה בנספח ביבליוגרפי ובמפתח כללי (שמות אנשים, מקומות ועניינים).

בכל הקשור לתיאורו של פונד את העיתונים עצמם, ובמיוחד עיתונים שראו אור לפני השואה, נדמה שהוא נטל על עצמו לא רק את תפקיד החוקר המתאר את מושא מחקריו מנקודת מבט מרוחקת ואובייקטיבית אלא גם את תפקיד המתעד והמשמר המבקש לתעד ולהנציח אף את הפרטים הקטנים ביותר. הגשמתם של שני התפקידים בחיבור אחד הללו הוא אתגר קשה. זאת משום שבעוד המתעד דואג להנציח מספר רב

של אנקדוטות וטקסטים, שהם לעיתים חסרי חשיבות כשלעצמם, הרי שאת החוקר מעניין בעיקר לצייר את התמונה הגדולה העולה מן העיון בחומר שלפניו ואת משמעותה הן ביחס ולתקופת המחקר והן, ככל שיש כזאת, לימינו אלה.

לדוגמה: בתיאור העיתון פְּרִישִׁינְקֵע בלימעלעך (פרחים רעננים) קובע פונד כי העיתון כולל מסרים חינוכיים (עמ' 87). בדוגמאות לקביעתו זו הוא מציין כי "שני סיפורים עוסקים באהבת אם ובכבוד הורים". במקום להסתפק בתיאור עוברתי וממזה, זה, ממשיך פונד ומתאר את הדברים באופן הבא:

אחד מהם, "שתי שמלות", אף מחנך להסתפקות במועט על רקע המצוקה הכלכלית של יהודי פולין: יוטעלע, בת למשפחה ענייה, נזקקה לשמלה. שמלה ישנה של האם שימשה כבד לתפירת שמלה ליוטעלע. הילדה הלכה לבית הספר לבושה בשמלה זו. בדרכה לשם ובחזרה ילדים "רעים" לעגו לה בגין שמלתה והיא נפגעה. חברתה ביילטשע – ילדה חכמה – הרגיע אותה, בהצביעה על חברתן היתומה שלבשה שמלה חדשה. היא הזכירה ליוטעלע כי לה אם אוהבת שתפרה לה שמלה, ואהבת אם היא "האוצר היפה ביותר בעולם". היא הציעה ליוטעלע ללכת לביתה ולהודות לאמה ולהיות מאושרת (עמ' 88).

תיאורו של עיתון זה, שממנו ראה פונד רק שלושה גיליונות שיצאו לאור במשך חודשים מספר, משתרע על פני כשישה עמודים וכולל עוד כחמישה תיאורים מורחבים או ציטוטים ישירים בני 5–12 שורות. הדבר חוזר על עצמו גם בתיאור העיתון מנורה, שיצאו לאור רק שישה גיליונות שלו וגם בעיתון דגל קטן, שממנו עמדו לרשות פונד רק עשרה גיליונות. פירוט רב אף יותר סקר את 11 הגיליונות של העיתון ילדותנו שתיאורו השתרע על פני כ-12 עמודים וכלל כשני תריסרים של תיאורים מורחבים או ציטוטים ישירים בני 4–8 שורות.

עולה מן הדברים כי לאור נדירותם של הגיליונות שנחשפו לעיניו, החליט פונד להביא לקורא לא רק את רוח הדברים, אלא גם מספר רב של תיאורים מפורטים וציטוטים ישירים. להצגת הדברים בדרך זו יש יתרונות וחסרונות. מבחינת הצורך לתעד ולשמר את תכניה של עיתונות הילדים לפני השואה כדי להנגיש אותם (לעיתים בתרגום לעברית) לכל המתעניין בנושא זה או לחוקרים המעוניינים להמשיך ולחקור אותו, הרי שיש בעבודתו המפורטת של פונד ברכה גדולה. עם זאת, העובדה שהטקסט משובץ בדוגמאות וציטוטים רבים, מקשה על הקורא לעקוב אחד הטענה המחקרית שאפשר היה לסכמה באופן תמציתי יותר.

מכאן עולה גם השאלה על אופן הצגתו של החומר הרב שנאסף על ידי המחבר במיוחד בכל הקשור לעיתוני הילדים שיצאו במדינת ישראל. המחבר, וכך כנראה גם עורכי הספר, הסכימו כי המיון הראשוני של חומרי המחקר יבוצע לפי מפתח ביבליוגרפי. כלומר, כל עיתון יסקר בנפרד מעיתונים אחרים ובתוך כל אחד מן הפרקים הללו יוצגו תתי-פרקים העוסקים בנושאים השונים (אלה נקראו: מסד, מאמרי מערכת, חינוך תנועתי,

ספרות, ערכים וצוהר לקוראים). כל אחד מתת-הפרקים הללו חולקו במקרים הרלוונטיים לשתי תקופות: השנים הראשונות (כלומר שנות החמישים) והשנים המאוחרות (כלומר שנות השמונים ואילך).

הצגת הדברים באופן זה נכונה אולי כאשר מטרתו העיקרית של הספר היא סקירה ביבליוגרפית מורחבת של חומרי המחקר, אבל תועלתה מועטה כאשר מבקשים להבין את תפקידה של עיתונות הילדים ואת תרומתה לחברה החרדית בתקופות שונות. לשם כך נכון היה יותר לחלק את הספר בחלוקה ראשונית לשלוש תקופות על פי סדר כרונולוגי: (א) תקופת בין המלחמות בפולין ותקופת המנדט בארץ ישראל, (ב) שנות החמישים במדינת ישראל, (ג) השנים המאוחרות. החלוקה המשנית הנכונה למטרה זו היא התמטית, ואילו הסקירה הביבליוגרפית כשלעצמה הייתה צריכה להופיע כנספח לעיקרי הדברים. לחלוקת המידע באופן זה היו יכולים להיות שני יתרונות ממשיים בהשוואה לדרך שבה הוא מוצג בפועל. ראשית, הצגת הדברים על פי מפתח תקופתי הייתה מאפשרת למחבר לבחון את עיתונות הילדים החרדים כתהליך התפתחותי המלווה גם את תהליך התפתחותה של החברה החרדית עצמה. זאת משום שמצאי עיתונות הילדים, קרי תקופת בין המלחמות בפולין ותקופת המנדט בארץ ישראל; השנים הראשונות (כלומר שנות החמישים); והשנים המאוחרות (כלומר שנות השמונים ואילך), מקבילות במידה רבה לשלוש תקופות בהתפתחותה של החברה החרדית עצמה. התקופה הראשונה היא תקופת 'טרומם החורבן' שהמיטה השואה; התקופה השנייה היא תקופת ההתאוששות מן השואה במדינת ישראל ואיתה ההבנה כי חרף האתגרים הרבים היהדות החרדית יכולה לשוב ולצמוח במדינה זו; ואילו את התקופה השלישית אפשר לתאר כתקופת העוצמה, האכזבה והפירוד. לצד התחזקות כוחה הפוליטי של החברה החרדית בשנות השמונים, שנבעה בין היתר מהצטרפותו של הציבור הספרדי למעגל זה, היא החלה בתהליך התרחקות והסתגרות מפני כל יתר הציבור הישראלי. במקביל התרחש בה פיצול פנימי שהביא להקמת מפלגות נפרדות לציבור החסידי, הליטאי והספרדי ולהיעלמותה הכמעט מוחלטת של תנועת פועלי אגודת ישראל.

שנית, כמו העיתונות הכללית, גם עיתונות הילדים החרדית הושפעה מאוד מן האווירה החברתית, התרבותית, החינוכית והפוליטית שבתוכה היא פעלה. לכן, גם המטרות החינוכיות והערכיות שאותן ביקשה להעביר לקוראיה הצעירים נגזרו מן ההקשר החברתי-תרבותי שחווה החברה החרדית באותה נקודת זמן. משמעות הדבר היא כי העובדה ששיר או סיפור מסוימים התפרסמו דווקא בעיתון כזה או אחר בני אותה תקופה, היא חסרת משמעות מחקרית ועדיף היה לבחון את מכלול התוצרים הספרותיים בתחום מסוים ללא חלוקה לפי סוג הכותר שבו התפרסמו. הצגת הדברים בדרך זו הייתה מאפשרת להציג את הדרך שבה הוצגו נושאים מסוימים שהיו במחלוקת בין התנועות החרדיות שהוציאו את העיתונים לאור.

שלישית, הצגת עיתונות הילדים החרדית כתהליך חברתי המתפתח עם השנים הייתה מחייבת את המחבר לעסוק, ולו בקצרה, בשני נושאים שלא נידונו כלל בספרו זה: מערכת החינוך החרדית וחומרי הקריאה של הילדים בשעות הפנאי. ככל שלעיתונות הילדים החרדית ישנו תפקיד חינוכי, הרי שיעדיו נגזרים באופן ישיר הן מן התכנים שאליהם נחשף הילד במערכת החינוך הן מאלה שקובעי תוכנית הלימודים בוחרים להסתיר ממנו. כמו כן העיתונים החרדיים מתחרים על זמנו הפנוי של הילד או הנער כאשר נוסף עליהם הוא חשוף לחומרי קריאה אחרים, בעיקר ספרים המושאלים מן הספריות הציבוריות. התייחסות לשני נושאים אלה הייתה משקפת באופן מדויק יותר את מקומה של עיתונות הילדים במכלול החינוכי-תרבותי של הילד החרדי.

רוב הילדים החרדים בפולין, בוודאי כל הילדים שקראו עיתוני ילדים, למדו לימודי חול כפי שציווה החוק. חלקם למדו אותם במערכת החינוך הכללית במקביל ללימודי הקודש בחדר ובתלמוד תורה, וחלקם בבתי הספר שהקימה אגודת ישראל ושבהם נשכרו מורים 'מודרניים' כדי ללמד את מקצועות החול. במדינת ישראל, לעומת זאת, למדו כל הילדים החרדים במערכת החינוך החרדית הן במוסדות חרדיים פרטיים הן במסגרת הזרם הרביעי והן בחינוך העצמאי, שבאותה תקופה נלמדו גם בהם לימודי חול, אלא שהללו נלמדו בעברית והיו בעלי אוריינטציה ישראלית-יהודית. מן המחצית השנייה של שנות השמונים הייתה החברה החרדית בעלת אופי שונה מזה שהיה בעשור הראשון למדינה וכך גם מערכת החינוך שלה. סקירה של עיתונות הילדים החרדים מנקודת מבט זה הייתה מעניקה לה עומק רב יותר.

למרות האמור לעיל, קשה שלא להתרשם מן המאמץ הרב שעשה המחבר באיסוף הפרטים הרבים ושזירתם לעבודה מחקרית מן המעלה הראשונה. לשונו של הספר ברורה וקולחת, והציטוטים הרבים מעניקים לקורא, בפרט למי שהורגל בקריאת עיתוני ילדים בעצמו, חוויה נוסטלגית ואמוציונלית. אין ספק שפונד הוא מחשובי חוקריה של תנועת אגודת ישראל, וודאי הפורה שבהם. למעשה, מאז פרסומו של הספר נשוא מאמר זה, ראה אור לאחרונה (2022) ספר נוסף ובו מבחר ממאמריו של פונד, שכותרתו אגודת ישראל: אגודת מאמרים הנוגעים בה.

מנחם קרן-קרן

הסיפורים מאחורי הסיפורים

שמעון שיפר, לעיניך בלבד: סודות, הדלפות וחשיפות, ראשון לציון: ידיעות ספרים, 2020, 255 עמ'.

גיל קיסרי, דברים שלא סיפרתי: סיפורו של העיתונאי ואיש המודיעין, תל אביב: מכון קורות, 2021, 197 עמ'.

אחת האמרות החביבות על עיתונאים היא "עיתונאי הוא תמיד עיתונאי". לאמור: גם כאשר עיתונאי פורש לגימלאות אין הוא נוטש את הכתיבה ומנצל את זמנו לכתיבת זיכרונות. ואומנם עיתונאים לא מעטים מעלים על הכתב זיכרונות מעברם, כאשר מרחק הזמן מאפשר להם לספר סיפורים שאי אפשר היה לספר עליהם בזמן אמת או לספר את הסיפורים שלא ספרו מאחורי הסיפורים שספרו.

וכך, כמעט במקביל ראו אור שני ספרים פרי עטם של עיתונאים ותיקים, שלשניהם ניסיון הן בעיתונות המודפסת הן ברדיו: שמעון שיפר (שהחל את דרכו העיתונאית בקול ישראל שממנו עבר לידיעות אחרונות) וגיל קיסרי (שהיה עיתונאי במעריב, ועבד גם לרדיו ולעיתונות הצרפתית).

שיפר, שרכש לעצמו מוניטין של כתב מעולה בתחום המדיני שסיפק למאזינים ולקוראים סקופים רבים, היה דוגמה ומופת לכתבי שטח ומעיד על עצמו ועל תפיסתו את העבודה העיתונאית: "לצערי, עיתונאים הנשענים על עבודת שטח הפכו בשנים האחרונות לזן נכחד. למרות השינויים הטכנולוגיים אני עדיין מאמין בעיתונות שלא נשענת על הודעות לעיתונות [...] עיתונאי צריך לכתת את רגליו [...] עיתונאי אינו יכול להישאר בחדר הממוזג, מתחת לניאונים" (עמ' 12).

ספרו של שיפר הכתוב בסגנון קולח ומרתק, הוא מאגר עשיר של סיפורים על מאחורי הקלעים של העבודה העיתונאית בתחום המדיני והפוליטי. על התחככיות עם מנהיגים ופוליטיקאים, על ניסיונות לעסקי מקח וממכר עם עיתונאים ובעיקר על הדלפות, שיפר, נאמן לעקרונות המנחים אותו בעבודתו העיתונאית, אינו חושף את המקורות. הוא מספר את הסיפור, אך אינו מגלה לנו מי היה (או הייתה) זה שסיפק לו מידע, מי התיר לו לעיין במסמך סודי ומי מסר לידי העתקים של מסמכים שסווגו כסודיים ביותר. כך כדוגמה בסיפור הבא: במסיבה רבת משתפים בביתו של בכיר במשרד החוץ, מסר המארח לידי של שיפר מברק שהיה מסווג "סודי ביותר" ששלח השגריר בווישינגטון, משה ארנס, והיה מיועד לראש הממשלה מנחם בגין. "התיישבתי בחדר השירותים של המקור והעתקתי על פיסת נייר טואלט את הסודות הכמוסים שנחשפתי אליהם", מספר שיפר (עמ' 25). אך מיהו בעליו של נייר הטואלט? זאת אין הוא מגלה.

שיפר, שההדלפות היו לחם חוקו במשך עשרות שנים ואשר ספרו הוא בבחינת חומר חובה לכל תלמידי תקשורת ועיתונאות, טוען שהמקור הבלתי נדלה ביותר להדלפות הן שיבות הממשלה והקבינט. "ממשלה היא כלי הקיבול היחיד בטבע שדולף מלמעלה. זהו כלי נקוב ככברה, הדולף ללא הפסקה", מצטט שיפר את העיתונאי האמריקני ג'יימס רסטון. ויש לו גם עצה לכל עיתונאי מתחיל: "לך אל מי שעמדתו לא התקבלה בדיון" (עמ' 37).

בין הסיפורים הרבים שספר זה מביא ראוי לציון הסיפור על המפגש שנערך בשנת 1993 בין שיפר לבנימין נתניהו, כאשר זה היה יושב ראש האופוזיציה, ועניינו הצעה לסחר-מכר בין פוליטיקאי לתקשורת. יום קודם לכן נאם נתניהו במליאת הכנסת, נימק את הצעת הליכוד להביע אי-אמון בממשלה, ובנאום זה חשף את קיומו של מסמך סודי ("מסמך שטאובר") שכתב ראש החטיבה האסטרטגית באגף התכנון בצה"ל, אשר עסק בעקרונות הסדרי הביטחון עם סוריה. בפגישה בין השניים אמר נתניהו לשיפר, כפי שהוא מספר: "אני רוצה כותרת ראשית [בעיתון] ידיעות אחרונות]. תנו לי 'ראשית' ותקבלו את המסמך המסווג, המלא... אמרתי לו שנשמח לפרסם את המסמך, אך סירבנו להתייחס מראש לכותרת ראשית" (עמ' 41-43).

פרק ארוך ומרתק בספר מוקדש ל"פרשת איראנגייט" ולסקופים שסיפק שיפר בנושא זה בעת היותו שליח קול ישראל בווינגטון. זהו פרק המיטיב לשפוך אור על התפקיד החשוב שעיתונות חוקרת ממלאת במרקם החיים הדמוקרטיים, במיוחד כאשר השלטון מנסה להסתיר או "לטייח" עובדות לא נעימות.

אחת החשיפות המפורסמות של שיפר הייתה החלטתה החשאית של הממשלה, בשנת 1978, על עיבוי ההתיישבות בפתחת רפיח. שנים אחדות מאוחר יותר פרסם תחקיר מפורט בנושא זה, שגובה בתמלילי שיחות ופרוטוקולים, שהציגו "ממשלה רופסת, שלחלק מחבריה אין מושג מימינם ומשמאלם" (עמ' 110).

מעבר להיותו ספר קריאה מרתק ונוסף על כך שהוא מדריך חשוב לכל עיתונאי מתחיל, יש לספר זה מעלה חשובה נוספת: הוא מביא נספחים, רובם בדרגת סיווג "סודי ביותר", שהם בבחינת אוצר של ידע לחובבי פוליטיקה, יחסים בין-לאומיים והיסטוריה של הקשרים בין ישראל לארצות הברית. בין הנספחים הללו: פרוטוקול הפגישה בין ראש הממשלה מנחם בגין ושר הביטחון אריק שרון, עם הסנטורים האמריקנים ג'ון גלן וויליאם כהן (1982); סיכום פגישותיו של שר הביטחון, אריאל שרון, עם מזכיר המדינה האמריקני אלכסנדר הייג ועם מזכיר ההגנה קספר ויינברגר (1982), פחות משבועיים לפני היציאה למבצע "שלום הגליל"; פרוטוקול פגישתו של שר הביטחון, אריק שרון, עם מזכיר המדינה הייג (1982); וכן חילופי איגרות בין ראש הממשלה, מנחם בגין, ובין נשיא ארצות הברית, רונלד רייגן, ביום שבו פרצה מלחמת לבנון הראשונה (1982).

*

ספרו של גיל קיסרי שונה לחלוטין, באופיו ובתכניו. חלק גדול ממנו הוא מעין ביוגרפיה אישית-משפחתית, מהסוג שבני הדור המבוגר נוהגים לעתים לכתוב כדי להותיר למשפחתם – בעיקר לנכדים – מעין סיפור מורשת. בחלק זה מתאר קיסרי את ילדותו בצל דמות אביו, אורי קיסרי, שהיה עיתונאי מפורסם שסביבו צמחו דורות של קוראים-מעריצים. הוא מספר על שנותיו בתל אביב הקטנה, על פעילותו באצ"ל, על שירותו הצבאי בימי מלחמת העצמאות, ועל לימודיו האקדמיים בפרזי ובירושלים.

הסיפורים שמאחורי הסיפורים מתחילים לבצבץ רק כאשר קיסרי מתחיל לתאר את קורותיו בעיתונות, כאשר תפקידו הראשון כעוזר בארכיון העיתון מעריב, היה "לקבל גזרי עיתונים, להכניסם למעטפות חמות ולרשום עליהן את הנושא" (עמ' 72). לאחר זמן הוא "חולץ", כלשונו, מהארכיון והמעטפות, והתמנה לכתב בתי המשפט. הפרק העוסק בראשית דרכו בעיתון נושא את הכותרת "מעריב – ויה דולורוזה", ויש בכך כדי ללמד על הקשיים והחוויות הקשות שעברו עליו.

בין הקטעים העוסקים בביוגרפיה האישית שלו משולבים סיפורים קטנים החושפים מעט מן הלוט שמאחורי העשייה העיתונאית, והם לפחות בבחינת אנקדוטות למי שיכתוב יום אחד את ההיסטוריה של העיתונות בישראל. דוגמה לכך הוא הסיפור על כתב מסוים "שדיווחו היו אהודים, כי הכניס בהם 'פלפל' ואפילו את פרי הדמיון שלו", ובמקרה אחד "הוא פרסם סיפור כלשהו שבמהרה התברר לא רק שלא היה ולא נברא אלא שנלקח מסיפור של הסופר הנודע ג'ון סטיינבק" (עמ' 74). לדבריו, הכתב נאלץ להודות ולהכות על חטא, והעניין נשכח בזכות קשרים משפחתיים שהיו לו בעיתון.

סיפור אחר, שהיה ידוע בזמנו בחוגי העיתונות אך לא הגיע לידיעת הציבור הרחב, הוא על עיתונאי שנפל קורבן לתרגיל "עוקץ" שהכינו לו בדובר צה"ל. אותו עיתונאי היה ידוע בכך שהוא נוהג לחטט במסמכים ולהציץ בניירות בביקוריו במשרדים צבאיים, ועל כן החליטו ללמדו לקח. "פברקו' מברק 'סודי' שהודיע כי הגנרל המצרי דיגואי, שהיה בשבי הישראלי בעקבות מלחמת ששת הימים – הוצא להורג בקהיר". הכתב "גילה" את המברק, ובבהילות התקשר למערכת ושכנע את העורכים להוציא מהדורה מיוחדת. כמובן שהעיתון והכתב היו ללעג כשנחשפה האמת" (עמ' 86).

עיתונאים אינם נוהגים בדרך כלל לחשוף את מקורותיהם, גם לאחר שאלה הלכו לעולמם. קיסרי מפתיע וחושף לפחות שמות אחדים. הדוגמה הבאה, מתקופת שליחותו ככתב מעריב בפרזי, מלמדת על כך: "היו לי לא מעט 'סקופים', במידה מסוימת תודות לקשרים טובים שפיתחתי עם שגרירנו אז, אשר (ארתור) בך-נתן" (עמ' 88). מרתק יותר הוא הסיפור על המידע שנמסר לקיסרי לקראת הברחת ספינות הטילים מנמל שרבורג בצרפת. "שיחק מזלי ופיתחתי קשרים קרובים עם אלוף (מיל) מרדכי 'מוקה' לימון ז"ל, שהיה ראש משלחת הקניות של משרד הביטחון בפרזי [...] הוא תכנן תרגיל עוקץ [להבריה את הספינות, שנרכשו על ידי ישראל, אך על מסירתן הוטל אמברגו על ידי ממשלת צרפת] שאת עיקריו שמעתי מפיו לקראת הביצוע, לאחר שהשביעני לשים סכר

לפח עד שיגיע המועד", ומודה: "בניגוד לתוכנות המקצועיות-עיתונאיות שלי התאפקתי שלא לפרסם" (עמ' 89).

סיפור אחר על "מאחורי הקלעים" הוא על שיתוף הפעולה בין הכתבים בפריז של שני עיתונים ישראלים מתחרים. "התברר לי דבר הזוי [...] שני העיתונאים) נהגו, חרף התחרות המקצועית הלגיטימית, לשתף פעולה בפרסום ידיעות ולעתים אף לתכנן יחדיו ידיעות – ואפילו דמיוניות – שיישלחו למערכות שלהם [...] כשהפרסום עורר ספקות, כיוון שלא היה אימות או שהוכחש, הועלתה הטענה: 'אבל זה פורסם גם בעיתון המתחרה'" (עמ' 95).

קיסרי חושף טפח גם ממערכות היחסים בין עיתונים לפוליטיקאים ומספר כיצד גונן מעריב על משה דיין והעניק לו "חסינות". "כשהייתי כתב העיתון בפריז דיווחתי, ללא פרשנויות, על תכנית טלוויזיה צרפתית בסגנון 'דיין בנעלי בית'. ראו שם את דיין באתר חפירות ארכיאולוגי כשהוא אוסף 'מציאות'. כשהבחין בצלמים העיר דיין, ללא התרגשות יתר: 'לא טוב שאתם מצלמים אותי, משום שאני עושה מעשה לא חוקי'. הקטע הזה בדיווח שלי נמחק בעריכה, כדי לא להשחיר את 'הפרה הקדושה'" (עמ' 96). קטעים מרתקים בספר, הכתוב בשפה קלה וקריאה, מוקדשים לעבודתו של קיסרי במוסד, וליתר דיוק בארגון "נתיב" (שעסק בנושא יהודי ברית המועצות), לאחר שנטל חופשה מעבודתו העיתונאית. הוא היה אחראי לשלוחות "נתיב" בצרפת ובמדינות נוספות במערב אירופה, אולם הסיפורים המעטים שהוא יכול היה להביא על פעילותו במישור זה חורגים, כמובן, מעבודתו העיתונאית.

*

בקצרה: שני ספרים, שנכתבו בידי עיתונאים שפרשו (לפחות רשמית) לגימלאות, שכל אחד מהם שונה ממשנהו אך שניהם מספקים לקוראים המתעניינים בעיתונות הזדמנות להצצה מרתקת אל מאחורי הקלעים של העשייה העיתונאית או אל הסיפורים שמאחורי הסיפורים.

יחיאל לימור

”זאב, זאב” או תרגיל אקדמי-אינטלקטואלי?

אסף וינר ותהילה שוורץ-אלטשולר, ריכוזיות בשוק התוכן העיתונאי-חדשותי (מחקר מדיניות 138), ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020, 168 עמ'.

אחת התפוקות החשובות של המכון הישראלי לדמוקרטיה היא סדרה של מחקרי מדיניות המוקדשים לתחומים ולנושאים שונים. אחד מהם הוא תחום התקשורת, שבו עוסק המכון לדמוקרטיה מאז הקמתו בשנת 1991. המחקר של אסף וינר ותהילה שוורץ-אלטשולר הוא נדבך נוסף בפעילות בתחום זה.

”שוק התוכן העיתונאי-חדשותי”, מציינים הכותבים בגב הספר, ”הוא מונח הכולל את העיסוק בחדשות, באקטואליה ובעניינים שעל סדר היום החברתי והפוליטי בכל אמצעי התקשורת – עיתונות מודפסת, משודרת או מקוונת”. ועוד הם מוסיפים: ”זהו שוק מיוחד בשל הבעיות הכלכליות שמאפיינות מסחר במידע ובידיעות וגם בשל התפקיד הקריטי שתוכן עיתונאי-חדשותי ממלא בהבטחת התפקוד התקין של התהליך הדמוקרטי”.

ואכן, המידע החדשותי – במיוחד בנושאי פוליטיקה וחברה – הוא הדלק המאפשר את השיח הציבורי או את ”השוק החופשי של דעות ורעיונות”. אולם מדוע הוחלט לגבש מחקר מדיניות לסוגיית הריכוזיות בשוק התוכן העיתונאי-חדשותי דווקא בראשית העשור השלישי של המאה העשרים ואחת? הכותבים מציינים כי ”שינויים מבניים משמעותיים התרחשו ומתרחשים בענף התוכן העיתונאי-חדשותי בישראל בשני העשורים האחרונים”, וכתוצאה מכך, ”גודלם היחסי של נתחי השוק שבהם החזיקו השחקנים השונים, וכך גם המודלים העסקיים שלהם, השתנו במידה ניכרת”. לנוכח השינויים הללו, מדגישים המחברים, ”יש צורך לבחון את מידת התאמתם של ההסדרים המשפטיים והרגולטוריים הקיימים הנוגעים הן לאופיו של הענף ולחשיבותו לדמוקרטיה והן למודלים הכלכליים ולהגנה על צרכני המוצרים העיתונאיים-חדשותיים” (עמ' 7).

האם חלו בשוק זה תמורות של ממש המצדיקות חקיקה חדשה או הגברת פעילותם של הגופים הרגולטוריים ושינויים בדרכי החשיבה והיישום שלהם? המחברים טוענים כי השינויים בשוק התקשורת מחייבים ”לבחון” את הסדרי הרגולציה על תעשיית המידע, אך מנגד אפשר לטעון שאולי ההיפך הוא הנכון, והשינויים הללו דווקא מלמדים שאין, לעת הזאת, צורך בבחינה מחודשת, וכל שכן שינויי חקיקה שעניינה הפיקוח והאכיפה על תעשיית המידע החדשותי.

בשלושת העשורים האחרונים נחלשו המגמות הריכוזיות בתקשורת ההמונים, ובתחומים מסוימים אף ניכרת מגמה של דה-צנטרליזציה הן בתחום המבני הן בתחומי התוכן. בשני העשורים האחרונים של המאה הקודמת שלטו בשוק תקשורת ההמונים שלוש ברונות תקשורת – ידיעות אחרונות, מעריב והארץ – שעסקיהן הקיפו כמעט את כל ענפי התקשורת: עיתונות יומית, מקומונים, כתבי עת, שותפויות בטלוויזיה

המסחרית ובטלוויזיה בכבלים, הוצאות ספרים, חברות לפרסום חוצות ועוד. אחת הברונות (ידיעות אחרונות) אף הוגדרה כמונופול בתחום העיתונות היומית. תמונת המציאות הזאת השתנתה. החינמון ישראל היום ביסס לעצמו תפוצה נרחבת, ידיעות אחרונות איבד את מעמדו המונופוליסטי, מעריב (שפעם היה העיתון הנפוץ במדינה) מחזיק בשיעורי תפוצה נמוכים, רבים מכתבי העת נסגרו או "גוירו" למהדורות מקוונות, רבים מהמקומונים שהיו פעם מקור הכנסה נכבד לתאגידי התקשורת נמחקו מהמפה, נותקו הקשרים בין העיתונים ובעליהם ובין הטלוויזיה המסחרית והטלוויזיה בכבלים, ובעיקר – כל תאגידי התקשורת שבמרכזם עמדו עיתונים יומיים ספגו וסופגים ירידות תלולות בהכנסות מפרסומות בגלל התחרות העזה מצד הטלוויזיה והערוצים המקוונים למיניהם. מנגד אין להתעלם מכך שבשנים הללו צמחו ברונות תקשורת קטנות – למשל בתחום התקשורת המקומית, הרדיו האזורי או התקשורת המגזרית – אך אף לא אחת מהן מחזיקה בכוח ובעוצמה שהיו לברונות הישנות והגדולות. לצד אלה קמו אתרי חדשות מקוונים עצמאיים (ביניהם כאלה הניזונים בעיקר מתרומות), פרחו מאות ואלפי עמודים של בלוגרים ואף הרשתות החברתיות הפכו מקור בלתי נדלה למידע (שחלקו לא מדויק ואף כוזב).

בכל זאת יש בשוק תקשורת ההמונים תהליכים, שחלקם אינם בולטים לעין, של מיזוגים והסדרים שונים המצדיקים, ובמקרים מסוימים אף מחייבים, בחינה ובקרה מצד רשות התחרות או גורמי פיקוח ואכיפה אחרים. בחינה כזאת תנוע, מטבע הדברים, בין שני הקטבים האידיאולוגיים המנווטים גופי בקרה במדינות שונות. מצד אחד אסכולת שיקגו שלפיה השיקול העיקרי, ולעיתים אף היחיד, להתערבות ממשלתית הוא רווחת הצרכנים, כלומר קיומה של תחרות עסקית הוגנת, מחירים נמוכים ועוד. הגישה ההפוכה, הרב-ערכית, קובעת כי יש מקום להתערבות ממשלתית לא רק משיקולים כלכליים, אלא יש לבחון גם היבטים לא כלכליים, שעיקרם ההשפעות וההשלכות ברמה החברתית העשויות לנבוע ממהלך מסוים בשוק התקשורת.

אך האם התהליכים הללו (ועסקה המתקמת בימים אלה, לפי דיווחי העיתונות, בין תאגיד קשת לחברת RGE עשויה להיות דוגמה לכך) מצדיקים קריאות "זאב, זאב" ואף שינויים בחקיקה ובתפיסת הרשויות את סוגיית הריכוזיות בתקשורת ואת דרכי הפיקוח עליה? התשובה אינה חד-משמעית.

גם אם תמונת המציאות כיום אינה בהכרח כה מאיימת, יש עניין וחיובות בתפיסה העומדת ביסוד מחקר המדיניות שלפנינו. לפיה על רשויות הפיקוח והאכיפה – ובראשן רשות התחרות והשרים הממונים – לא רק לפקוח עיניים על הנעשה בשוק התקשורת, אלא גם לפתח כלים רגישים שיאפשרו פיקוח יעיל, ובעיקר יישום נכון של כלים אלה כאשר יהיה צורך בהפעלתם. מחברי המחקר מציעים ללמוד מהניסיון הבריטי בפיקוח ובקרה על מיזוגים ורכישות בתעשיות התקשורת. כדוגמה לכך הם מציינים את העקרונות שהנחו את רשות התחרות הבריטית במתן אישור מותנה למכירת הפעילות בתחום החדשות של

תאגיד סְקִי (שחלק ניכר ממניותיו הוחזק בזמנו בידי איל התקשורת רופרט מרדוק) רק לגוף תקשורת שאיננו בשליטת מרדוק. כלומר, ביסוד ההחלטה עמדה התפיסה, כלשון מחברי המחקר, שיש "למנוע מצבים שבהם לאדם או לאמצעי תקשורת יש השפעה יתרה על דעת הקהל ועל סדר היום הפוליטי באמצעות הדגשה או השמטה של דיווחים", וכי "יש להבטיח תנאי שוק שבהם חברות שונות יספקו מגוון של סגנונות וצורות של תוכן עיתונאי-חדשותי" (עמ' 112).

מחברי המחקר מציעים שורה של צעדים, הן ברמה התפיסתית הן ברמה היישומית, כדי להתמודד עם סוגיית הריכוזיות בשוק התוכן העיתונאי. עם אלה נמנים: הגדרות חדשות של שוק המידע, שהוא שוק חוצה פלטפורמות (כלומר, בעלים אחד עשוי לשלוט על אספקת מידע בערוצים שונים – מודפסים, משודרים ומקוונים) או פיתוח שיטות להערכת מידת החשיפה לגופי תוכן עיתונאי-חדשותי, כמדד חלופי ל"נתח שוק".

שתיים מהצעות הפעולה שלהם נקראות ונשמעות כמו תיאור אידילי המרוחק מן המציאות. כיצד, לדוגמה, אפשר לבחון את "טיב השפעתו של בעל השליטה על הפעילות ועל התוצרים של גוף התוכן העיתונאי-חדשותי שבשליטתו"? או כיצד אפשר למדוד את "מידת ההשפעה של גופי התוכן על דעת הקהל, על סדר היום הפוליטי או על תהליכי קבלת ההחלטות השלטוניות"? (עמ' 113).

גם ההצעה לאמץ בזירה הישראלית את מדד החשיפה המשוקלל כמדד חלופי לבחינת "נתח שוק" על בסיס הניסיון הבריטי, היא בעייתית. האם היקף חשיפה לאמצעי תקשורת מסוים מלמד בהכרח גם על השפעתו? לא בהכרח.

בעייתית יותר היא ההצעה "להגדיר בחקיקה את האינטרסים הציבוריים הרחבים, או הקריטריונים להערכת ביצועי השוק, שעל הרגולציה המבנית של ענף התוכן העיתונאי-חדשותי לקדם", וזאת לפי רשימה מסודרת. רשימה זו כוללת, בין השאר, רכיבים כמו: "להבטיח את איכות המוצרים – להפחית דיווחים מוטים או שקריים ולעודד דיווחים אמתיים; להסיר חסמים להבעה, הפצה וצריכה של רעיונות ודעות; לקדם צריכה של חדשות ושיח פוליטי; להגביר את תפוקתה של העיתונות החוקרת; לתמרץ התייחסות וביקורת הדדית בין אמצעי התקשורת" (עמ' 152).

הרשימה הזאת, מדגישים החוקרים, מורכבת למעשה מ"קריטריונים מקובלים להערכת ענף התוכן העיתונאי-חדשותי". הקריטריונים הללו הם אמנם בבחינת האבוקות של האידיאל המקצועי מצד אחד, ואולי גם של רצונות הציבור מצד שני, אך אין הם הנחיות ביצוע. לדוגמה: איך בודקים ובוחרים "איכות מוצרים" בתחום העיתונאי? בכך יש דמיון, למשל, לדיבר החמישי הקובע "כבד את אביך ואת אמך". זהו ציווי מוסרי, אך אין בו הבהרה מהי משמעותו המדויקת של המונח כיבוד הורים, איך הוא צריך להיות מיושם או איך בוחרים אותו. ובכלל, האם מתפקידם של הרגולטורים השונים "לקדם צריכה של חדשות" בקרב הציבור?

גם אם הפוליטיקאים ומקבלי ההחלטות לא יישמו את מחקר המדיניות הזו, ואולי אף לא יקראו אותו וישגרוהו היישר אל מעמקי המגירה, הוא עדיין מסמך חשוב, מעין תרגיל אינטלקטואלי יישומי, שיוכל לשמש, ובהצלחה, גם כחומר לימודי רב-ערך לסטודנטים בחוגים לתקשורת, למשפטים ולמדע המדינה.

יחיאל לימור

משפחת הנשכחים

נורית גוברין, קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, כרך ח, ירושלים: כרמל, 2022, עמ' 348.

בכרך הקודם (ז) של קריאת הדורות (2019), כתבה נורית גוברין: "ספר חדש בגיל פ"ג שנים אינו בבחינת מובן מאליו. יתכן שזהו ספרי האחרון". מה טוב לגלות שהופיע כרך חדש בסדרה, עשיר ומפתיע כקודמיו. הטון הנוגה לא נפקד מן הכרך שרוב פרקיו נכתבו בזמן מגפת הקורונה, ושאר מקדיש כמה פרקים ליצירות שנכתבו בעקבות המגפה. הקורונה מספקת לגוברין פתח להרהור נוגה על מכאובי ההווה, אך כהרגלה היא מציבה אותו בפרספקטיבת "הייאוש המסונך בתקווה" של סופרי עבר, המציעים "נחמה פורתא". להרהורי הקורונה גוברין מוסיפה קינה על מצבם העגום של הספרות ושל עולם הרוח היום, אבל גם כאן היא שבה ומזכירה ש"הייאוש ליווה תמיד את יוצרי הספרות העברית וקוראיה". עבור גוברין, ברוח י"ח ברנר, הייאוש אינו סיבה להרמת ידיים אלא מנוע לפעולה אף על פי כן: "מי שחש כמוני תחושת שליחות, ורואה את עצמו כאחד מ'נטורי קרתא' של הספרות העברית לדורותיה, אסור לו לוותר. דווקא כשהאווירה הציבורית מפנה עורף לספרות היפה ואין דורש למחקרה, חובה להמשיך".

גוברין מציגה גם הפעם כרך מגוון החושף פנים שונות של הספרות העברית ויוצר קשרים וזיקות בין עבר להווה. קשה להתחיל למנות את שלל הנושאים, הסוגיות, הסופרים והסופרות המופיעים בספר, שכן זהו מכלול מסחרר. בעידן של התמקצעות ואקדמיזציה של הכתיבה, גוברין עושה שוב "מעשה שלא יעשה": היא כורכת יחד מודוסים שונים של כתיבה ומתודולוגיות שונות של ביקורת ומחקר, ומציגה אלה לצד אלה ביקורת ספרים, מחקר היסטורי וז'נרי, נאום, רשימות והרהורים. הפיזור והביזור האקלקטיים שנוצרים עקב כך הם בעיני דווקא ממעלות הכרך – גוברין מפגינה חירות מוחלטת לנוע בין צורות כתיבה, וחוסר מחויבות מופגן לנורמות אקדמיות נוקשות. מן הכרך עולה דיוקן של חוקרת בלתי נלאית, סקרנית, שאינה יודעת שובע, כזו שסדר יומה מוקדש לחקירת הספרות העברית מכל היבט אפשרי.

לצד הריבוי והביזור, המדורים הקבועים המלווים את כרכי קריאת הדורות מותירים תחושה של קוהרנטיות והמשכיות. כמו בכרכים הקודמים גוברין מתעקשת לדרוש בקנון של הספרות העברית, ולצידו להציג קולות חדשים ועכשוויים, כאשר מועדים מיוחדים (מאה שנים למות או להולדת סופר) משמשים לה הזדמנות מיוחדת לשוב אל אלה שבהם עסקה בעבר בהרחבה.

בעקבות ציון מאה שנה לרצח ברנר, גוברין שבה אליו מנקודות מבט ייחודיות השכיחות פחות בביקורת ובמחקר. בין השאר היא מציגה את השירים ששיבץ באגרות ששלח בראשית דרכו כסופר. השירים המוקדמים הללו בפירוש אינם פסגת כתיבתו

של ברנר, אבל לא פעם גוברין מציגה מצבים ספרותיים בוסריים כזרעים שהשפעתם ארוכת הטווח מתגלה לעיתים בדיעבד, ועל כן חשיבותם רבה. כך היא כותבת, ש"עם כל הבוסריות, המליציות, המלאכותיות והגולמיות הקיימים בשירים, מסתמנים בהם כמה מן המאפיינים העתידיים ללוות את יצירתו של ברנר", כמו כתיבה "בשני קולות" המשלבת בין עצב וייסורים ובין הומור ואירוניה, נטייתו לפתוס מאופק, רטוריקת הווידוי והחשיפה אישית, והחתימה אל האמת.

עוד מקדישה גוברין פרק לברנר כמבקר ספרות ומציגה תיאור שיטתי של עקרונות הביקורת שלו. לפרק זה היא מוסיפה עוד שכבה ומציגה קוראים של ברנר – קוראים ותיקים כרב סדן וקוראים חדשים לאורך הדורות. כך גוברין בונה שכבה אחר שכבה את דיוקנה של משפחת הספרות העברית, שאותה היא מכנה לא אחת "משפחת הנשכחים". מעניין שגוברין מקדישה דיון לא רק לנשכחים אלא גם לשוכחים: פרק בשם "אדם נמחק" עוסק במחלת השיטיון ומראה שיש לה מקום בולט במיוחד בספרות העברית. גוברין מבקשת לשרטט קווים לדמותה של ספרות השיטיון העברית, המאפשרת, בחסות מטפורת המחלה, להציף מכאובים אוטוביוגרפיים ושאלות מוסריות ואף ליצור פואטיקה ייחודית. פרק זה, כמו רבים מפרקי הכרך, מציג תשתית או ראשי פרקים המזמינים מחקר נרחב יותר, שיעמיק עוד ביצירות הנסקרות ויפליג מעבר לגבולותיה של "המחלה כמטפורה", במונחיה של סוזן סונטג.

פרקים נוספים מוקדשים בין היתר לסופרי מופת כברדיצ'בסקי, ל"כוהנת הגדולה של ספרות הנשים" עמליה כהנא כרמון, לבנימין תמוז ולאלי עמיר. גוברין מקדישה כהרגלה גם פרק לעיתונים וכתבי עת, והפעם מציגה מונוגרפיה לכתב העת על המשמר. גם הפעם שמור בכרך מקום של כבוד לז'נרים לא ספרותיים במובהק, שלעיתים קרובות מוצבים בשולי השדה הספרותי. כך למשל היא קוראת בספרי נופלים מדור 1948, ולקראת סוף הכרך מציגה את הריאיון הספרותי כסוגה לעצמה הראויה לעיון. יאמינו הקוראים והקוראות או לא, הנושאים שהזכרתי עד כה הם רק מדגם קטן מהכרך העשיר הזה.

בולטים במיוחד בכרך הטון האישי, הלשון האנושית נטולת הז'רגון, והכתיבה בגוף ראשון. התמונות המשובצות בספר, כולל תצלום של נשיקה חברית מהסופר אלי עמיר באירוע לכבודו, יוצרות כרך חי ואינטימי. ההיבט האישי מגיע בכרך זה לשיאו בעמוד הסוגר את הספר, המציג מחווה מצולמת לעשרת ניניה של המחברת. איזה ספר מחקר מעז לחגוג את האישי והמשפחתי בצורה כה ישירה? קשה לי לחשוב על מקרה דומה. אבל הצגת הנכדים אינה רק מופע ראווה או גלישה למחוזותיו של ספר זיכרון. זוהי מחווה של נדיבות, המסמנת את הכותבת כמי שחיה בתוך שושלת – זו של קודמיה ושל אלה שיבואו.

ומיהם קודמיה? לא רק בני משפחתה החולקים איתה קשר דם כמו אביה הסופר והעורך ישראל כהן שכתבה על אודותיו בכרכים קודמים, לא רק המשפחה במובן הצר, אלא גם דורות של סופרים עבריים שאותם גוברין ללא ספק רואה כחלק ממשפחתה –

משפחת הספרות העברית, "משפחת הנשכחים". "נשכחים", כך נדמה, אינה מילת גנאי עבור גוברין אלא מקור לגאווה – זוהי משפחה של יוצרים והוגים שפועלים מכורח, בכל התנאים, ללא קשר לתמורה, פעולה אף על פי כן. הפרספקטיבה המאפשרת למחברת לחרוג מגבולותיה ולהציב את עצמה, בגילוי לב נוגה, בהקשר רחב של "נשכחים", מרוממת נפש ומציעה נחמה.

ננה אריאל